

บทสรุปและข้อสังเกตเกี่ยวกับการเปลี่ยนแปลงของทรัพยากรทางอำนาจ

การที่รัชกาลที่ 1 ปราบดาภิเษกและครองราชสมบัติเป็นเวลา 27 ปีนั้น ย่อมสะท้อนให้เห็นว่าพระองค์ทรงเป็นผู้มีอำนาจ และรู้จักวิธีการใช้อำนาจ การมีอำนาจนี้ได้กล่าวไว้ในบทที่ 1 แล้วว่า อำนาจเกิดขึ้นเพราะอาศัยทรัพยากรทางอำนาจเป็นฐาน ซึ่งย่อหมายความว่า การที่รัชกาลที่ 1 ทรงมีอำนาจนั้นพระองค์ย่อมมีทรัพยากรทางอำนาจซึ่งพระองค์ทรงสร้างขึ้นมาจากเพื่อที่จะพร้อมนำไปใช้ให้พระองค์มีอำนาจ

ทรัพยากรทางอำนาจของรัชกาลที่ 1 ที่ได้มาและมีอยู่นั้น ย่อมมีวิธีการสร้างและรักษาไว้ ทรัพยากรบางอย่างเป็นสิ่งที่ไม่เคยมีมาก่อน และลำดับความสำคัญของทรัพยากรบางประเภทอาจลดความสำคัญลงไป ซึ่งสามารถกล่าวสรุปได้ดังนี้

1. ในประวัติศาสตร์การเมืองไทย ความเป็นเชื้อพระวงศ์นับว่าเป็นทรัพยากรทางอำนาจที่ทรงคุณค่าหรือมีความสำคัญมาก ดังจะเห็นได้ว่าตลอดช่วงสมัยอยุธยาและกรุงธนบุรี ผู้มีอำนาจทางการเมืองได้ใช้ความเป็นเชื้อพระวงศ์เป็นฐานอำนาจของตนตลอดมา ไม่ว่าผู้นั้นจะอาศัยความเป็นเชื้อพระวงศ์ในการสืบราชสันตติวงศ์หรือเป็นขุนนางที่แย่งชิงราชสมบัติได้แล้ว จึงทำการเชื่อมโยงสายสัมพันธ์กับเชื้อพระวงศ์เดิมโดยการรับเอาเจ้านายฝ่ายหญิงมารับราชการฝ่ายใน

อย่างไรก็ตามแม้ว่าความเป็นเชื้อพระวงศ์จะมีความสำคัญมากต่อการเป็นกษัตริย์ ซึ่งเป็นผู้ปกครองอาณาจักรดังกล่าวข้างต้นแล้วก็ตาม แต่คุณสมบัตินี้ก็อาจลดความสำคัญลงไปบ้างตามความจำเป็นอันเกิดจากการเปลี่ยนแปลงทางสังคม เช่น สมัยหลังเสียกรุงศรีอยุธยาครั้งที่ 2 เราพบว่า พระเจ้ากรุงธนบุรีทรงปราบดาภิเษกเป็นกษัตริย์โดยมิได้มีความเป็นเชื้อพระวงศ์เลย หากแต่ทรงใช้พระปรีชาสามารถของพระองค์ในด้านการรบเป็นฐานอำนาจ ในอันที่จะก้าวขึ้นมาเป็นกษัตริย์ หรือในกรณีของรัชกาลที่ 1 เอง เมื่อครั้งพระองค์ยังทรงดำรงพระยศเป็นเจ้าพระยาจักรีในสมัยธนบุรีนั้นก็ทรงใช้คุณสมบัตินี้ด้านความสามารถการบริหารการสร้างกลุ่มขึ้นมาสสนับสนุนพระองค์ และความสามารถในด้านการรบเป็นปัจจัยสร้างฐานอำนาจในอันที่จะก้าวขึ้นเป็นกษัตริย์ สถานการณ์เช่นนี้จึงกล่าวได้ว่า ความเป็นเชื้อพระวงศ์ในสมัยรัชกาลที่ 1 ลดความลงมาบ้าง ตาม

ภาวะแวดล้อมที่มีการเปลี่ยนแปลงไปจากเดิม ซึ่งนั้นก็หมายความว่า ทรัพยากรทางอำนาจด้านความเป็นเชื่อพระวงศ์ลดความสำคัญลงบ้างในสมัยรัชกาลที่ 1 โดยเฉพาะภายใต้สถานการณ์ ในขณะที่พระองค์จะขึ้นครองราชย์ ทั้งนี้อาจเป็นเพราะว่า สภาพการณ์เช่นนั้นเป็นเหตุการณ์เฉพาะจำเป็นที่จะต้องอาศัยผู้ที่มีความสามารถด้านการบริหารและการรบมาเป็นผู้นำ จนอาจกลายเป็นเงื่อนไขที่ทำให้คนยุคนั้นเห็นว่า ใครก็ได้ที่เป็นผู้มีความสามารถด้านการบริหารและการรบมาเป็นผู้นำ เพื่อจะได้กอบกู้สภาพการณ์ทางสังคมให้ดีขึ้นตามที่ต้องการ (เช่น สร้างสังคมให้กลับไปดีเหมือนครั้งอยุธยา) ประกอบกับผู้นำผู้นั้นเข้าใจเงื่อนไขอันนี้ และสามารถสร้างทรัพยากรทางอำนาจด้านอื่น ๆ (เช่น ความเป็นธรรมราชา) ขึ้นมาทดแทนในส่วนที่ตนไม่มี (ความเป็นเชื่อพระวงศ์) ซึ่งเท่ากับเป็นการสร้างความชอบธรรมในอันที่จะเป็นผู้ปกครองขึ้นมา โดยอาศัยทรัพยากรทางการเมืองด้านอื่น ๆ ในระบบการเมืองที่มีโครงสร้าง ซึ่งแทบจะไม่แตกต่างไปจากอยุธยา และธนบุรีเลย

แม้ว่าความเป็นเชื่อพระวงศ์จะมีลำดับความสำคัญลดลงในช่วงแรกของรัชกาลที่ 1 ดังกล่าวแล้วนั้น ก็ได้หมายความว่า เมื่อเวลาผ่านไปจนถึงรัชสมัยของพระองค์ ความเป็นเชื่อพระวงศ์นี้จะไม่มีค่าสำคัญเพิ่มขึ้น ในทางตรงกันข้าม เมื่อรัชกาลที่ 1 สถาปนาราชวงศ์ขึ้นแล้ว กลับกลายเป็นว่า การปกครองที่มีพระมหากษัตริย์ซึ่งเป็นตัวแทนสถาบันกษัตริย์อันมั่นคงเข้มแข็งนั้น คือสิ่งที่จะต้องมิในสังคมไทยขณะนั้น ซึ่งยิ่งเป็นที่แน่นอนว่า ความเป็นเชื่อพระวงศ์ คือปัจจัยประการหนึ่งที่สามารถสร้างความมั่นคงเข้มแข็งแก่สถาบันกษัตริย์ได้ เพราะที่คนในสังคมยังมีค่านิยมว่ากษัตริย์ต้องมาจากเชื่อพระวงศ์อยู่ ซึ่งนั้นก็หมายความว่า ความเป็นเชื่อพระวงศ์ได้กลับกลายเป็นทรัพยากรทางอำนาจที่มีความสำคัญสูงขึ้นมาหลังจากทรงปราบดาภิเษกแล้วนั่นเอง ฉะนั้นจึงกล่าวได้ว่า ความเป็นเชื่อพระวงศ์เป็นทรัพยากรทางอำนาจที่มีลำดับความสำคัญสูงมากขึ้นในทอปลายรัชกาลที่ 1 หรือก่อนหน้านั้น

เมื่อความเป็นเชื่อพระวงศ์มีความสำคัญเพิ่มมากขึ้น ความจำเป็นในอันที่จะสร้างทรัพยากรอำนาจในส่วนนี้จึงมีขึ้น ฉะนั้นด้วยเหตุผลดังกล่าว รัชกาลที่ 1 จึงทรงสร้างค่าสำคัญของการเป็นเชื่อพระวงศ์ด้วยการสร้างความเป็นธรรมราชา และความศักดิ์สิทธิ์ของสถาบันกษัตริย์เป็นปัจจัยในอันที่จะสร้างลัทธิธรรมนี้ ก็เพื่อการได้รับการยอมรับในฐานะทรงเป็นผู้นำสูงสุดของรัฐ อันเป็นหนทางนำไปสู่ความมั่นคงในราชบัลลังก์ในที่สุด

2. ความเป็นขุนนางผู้ใหญ่เป็นทรัพยากรทางอำนาจที่สะท้อนถึงทรัพยากรทางอำนาจด้านอื่น ๆ ด้วย คือ เป็นทั้งฐานะทางสังคม ตำแหน่งหน้าที่อันสามารถทำให้ได้มาซึ่งผลประโยชน์หรือทรัพยากรทางอำนาจด้านอื่น ๆ ความเป็นขุนนางยังสะท้อนให้เห็นว่าบุคคลผู้นั้นเป็นผู้ที่มีความรู้ความสามารถ ผ่านการมีประสบการณ์ และประสบความสำเร็จแห่งหน้าที่การงานมาอย่างดี ด้วยเหตุนี้เอง ความเป็นขุนนางที่มีตำแหน่งสูง ๆ จึงกลายเป็นทรัพยากรทางอำนาจอันสำคัญประการหนึ่ง

ขุนนางผู้ใหญ่กลายเป็นบุคคลที่มีบทบาทในทางการเมืองการปกครองสูงมาก โดยเฉพาะขุนนางที่คุมตำแหน่งสำคัญ เช่น สมุหนายก หรือสมุหกลาโหม ซึ่งเป็นตำแหน่งที่ควบคุมกำลังคนอันเป็นปัจจัยสำคัญสำหรับการใช้อำนาจ

ในแง่ของการได้มา หรือการสร้างทรัพยากรทางอำนาจนั้น เราจะเห็นได้ว่า ตัวของขุนนางผู้นั้นเองที่เป็นจุดเริ่มต้นสร้างขึ้นมา โดยอาจเริ่มจากแรงจูงใจ หรือความต้องการอำนาจ แล้วมีการเสริมสร้างความรู้ความชำนาญในหน้าที่ราชการจนเก่งกล้าสามารถ และมีความก้าวหน้าในหน้าที่ จนได้รับตำแหน่งสูงสุดซึ่งเป็นตำแหน่งที่มีอำนาจหน้าที่มาก

บนตำแหน่งความเป็นขุนนางนี้ สามารถที่จะใช้ฐานะนี้เป็นฐานแห่งการสร้างทรัพยากรทางอำนาจด้านอื่น ๆ อีกด้วย กล่าวคือ ขุนนางผู้ใหญ่เป็นผู้ที่สามารถมีกำลังคนเป็นของตนเองได้ (ไพร่สม) จะมีมากน้อยเพียงใดนั้น ขึ้นอยู่กับความสามารถของผู้นั้น ขุนนางเป็นบุคคลที่มีโอกาสทำการค้าสร้างควมร่ำรวยแก่ตนได้ โดยเฉพาะขุนนางที่เป็นที่ไว้วางพระทัยของพระมหากษัตริย์มักจะได้รับมอบหมายให้ไปทำการค้าเสมอ

ขุนนางที่มีตำแหน่งหน้าที่ราชการสูง เป็นคุณสมบัติที่สามารถทำการอุปถัมภ์ลูกน้องหรือสร้างพรรคพวกได้มาก เพราะว่าเป็นขุนนางผู้ใหญ่ย่อมมีลูกน้องผู้ได้บังคับบัญชาโดยตำแหน่งมาก และขณะเดียวกัน ย่อมเป็นแรงดึงดูดใจคนอื่น ๆ ที่เห็นว่าขุนนางผู้นั้นเป็นที่พึ่งเข้ามาอยู่ภายใต้การอุปถัมภ์มากขึ้น

ดังนั้นจึงเห็นได้ว่า ความเป็นขุนนางผู้ใหญ่เป็นคุณสมบัติที่สามารถสร้างขึ้นมาโดยอาศัยความสามารถ ความรู้ ความเฉลียวฉลาด ประสบการณ์ของบุคคลผู้นั้นเป็นพื้นฐาน ซึ่งการจะมีทรัพยากรทางอำนาจประเภทนี้ให้มากอย่างสูงส่งนั้น จะต้องอาศัยเวลาในการสร้างสมประสบการณ์

ความรู้ความชำนาญในหน้าที่ราชการ โดยเริ่มจากขุนนางที่มีอำนาจหน้าที่น้อย หรือตำแหน่งที่ไม่สูงนัก ไปจนถึงตำแหน่งหน้าที่หรือตำแหน่งสูง เมื่อเป็นขุนนางผู้ใหญ่ หรือผู้มีตำแหน่งสูงแล้ว ขุนนางผู้นั้นย่อมมีอำนาจ และมีโอกาสสร้างอำนาจให้มากยิ่งขึ้นด้วยการอาศัยฐานแห่งความเป็นขุนนางผู้ใหญ่^{นี้} สร้างทรัพย์สินการอำนาจประเภทอื่นอีกด้วย

3. สังคมไทยสมัยอยุธยาธนบุรี ตลอดจันทรศกโกสินทร์ กล่าวได้ว่าเป็นสังคมศักดินา อันเป็นสังคมที่มีระบบไพร่เป็นโครงสร้างการจัดกำลังคน ระบบนี้กลายเป็นฐานอำนาจของมูลนาย (โดยเฉพาะพระมหากษัตริย์และขุนนางชั้นผู้ใหญ่) มาตลอดทุกสมัย อย่างไรก็ตาม ในบางสมัยอาจเป็นฐานกำลังที่เข้มแข็ง แต่ในบางสมัย มูลนายอาจใช้เป็นฐานอำนาจได้น้อย ทั้งนี้เพราะระบบการควบคุมกำลังคน (ไพร่) ไม่ดีหรือไม่รัดกุมพอ ในสมัยอยุธยา การควบคุมไพร่อยู่ในระดับดี การใช้ไพร่เป็นฐานอำนาจจึงมีประสิทธิผล สำหรับสมัยธนบุรี ไพร่ส่วนใหญ่ตกอยู่ภายใต้การควบคุมของขุนนางหัวเมือง ทำให้การควบคุมขาดความรัดกุมได้ง่าย และกำลังไพร่หลวงก็มีอยู่น้อย จึงทำให้ไพร่ในสมัยธนบุรี พระเจ้ากรุงธนบุรีไม่ทรงสามารถใช้ไพร่เป็นฐานอำนาจได้อย่างมีประสิทธิภาพ

สถานการณ์การควบคุมกำลังไพร่พลในสมัยพระเจ้ากรุงธนบุรี ซึ่งมีจุดอ่อนดังกล่าวนั้น ครั้นเมื่อถึงรัชสมัยรัชกาลที่ 1 พระองค์ทรงนำเอาข้อบกพร่องนั้นมาแก้ไข เพื่อให้พระองค์ทรงสามารถควบคุมกำลังไพร่พลได้อย่างมีประสิทธิภาพ นั่นคือรัชกาลที่ 1 ทรงรวบรวมกำลังคนด้วยการประกาศชักชวนให้มูลนายออกไปสักเลกมาเป็นไพร่ จูงใจให้คนมาเป็นไพร่ด้วยการลดเวลาการเข้าเวรออกเวร รับราชการและให้สิทธิอื่น ๆ ดังกล่าวมาแล้ว และครั้นไพร่อยู่ในสังกัดมากระดับหนึ่งแล้ว รัชกาลที่ 1 ทรงเข้มงวดกับการจดจำนวนไพร่โดยออกพระราชกำหนดห้ามการเบียดบังไพร่ ซึ่งการใช้พระราชอำนาจผ่านกฎหมายทั้งบังคับและชักจูงให้คนเข้าสู่ระบบไพร่นั้น เป็นการกระทำเพื่อให้ไพร่สามารถอยู่ในสังกัดอย่างเป็นระบบ อันเป็นวิถีทางที่จะให้ควบคุมไพร่อย่างมีประสิทธิภาพ อย่างไรก็ตามการมีไพร่จำนวนมากขึ้นของรัชกาลที่ 1 ย่อมมีผลกระทบต่อปัจจัยอื่น ๆ อันอาจจะทำให้เกิดข้อจำกัดขึ้นได้ เช่น กระทบต่อปัจจัยทางเศรษฐกิจซึ่งจะต้องมีเงินทองเพื่อจ่ายเบี้ยหวัดมากขึ้น เป็นพระราชภาระที่รัชกาลที่ 1 ต้องรับผิดชอบต่อการเลี้ยงดูมูลนาย ซึ่งเป็นผู้ดูแลไพร่อีกทอดหนึ่ง ซึ่งปัญหานี้ รัชกาลที่ 1 ทรงแก้โดยอาศัยระบบเศรษฐกิจที่รุ่งเรือง ขณะนั้นเป็นตัวช่วยคือ ทรงเปิดโอกาสให้ขุนนาง พระบรมวงศานุวงศ์ (มูลนาย) ทำการค้าเพื่อหารายได้มาเลี้ยงดูผู้คน

ดังนั้นจึงเห็นได้ว่า รัชกาลที่ 1 ทรงสร้างหรือจัดระบบไพร่ให้กลายเป็นทรัพย์สินการทางอำนาจของพระองค์ตั้งแต่เริ่มครองราชย์ด้วยวิธีการต่าง ๆ โดยระยะแรกทรงต้องการที่จะ

รู้ว่าไพร่เป็นสิ่งกัศิคร จำนวนเท่าใดก่อน แล้วจากนั้นก็ทรงส่งเสริมให้มูลนายไปหาไพร่มาอยู่ใน
 สิ่งกัศิครให้มากขึ้น เมื่อจำนวนไพร่เพิ่มขึ้นแล้ว รัชกาลที่ 1 ทรงทำการควบคุมกำลังไพร่ให้รัดกุมมาก
 ขึ้น โดยการออกกฎหมายห้ามการเปลี่ยนแปลงโยกย้ายไพร่ ห้ามการเบียดบังไพร่ ห้ามใช้ไพร่ให้
 ทำงานมากเกินไป มาตรการเหล่านี้เป็นสิ่งที่เกิดขึ้นเป็นทอด ๆ ตลอดรัชสมัยของพระองค์ ซึ่งเป็น
 การกระทำที่สะท้อนให้เห็นถึงวิธีการสร้างระบบไพร่ให้เป็นทรัพยากรทางอำนาจของพระองค์ต่อเนื่อง

4. ความมั่งคั่งทางเศรษฐกิจเป็นทรัพยากรทางอำนาจที่มีความจำเป็นและสำคัญมากทุก
 ยุคทุกสมัย ฉะนั้นชนชั้นนายคต่าง ๆ รวมทั้งรัชกาลที่ 1 ต่างก็พยายามสร้างฐานอำนาจด้านนี้กัน การ
 สร้างความมั่งคั่งทางเศรษฐกิจนี้ มีความแตกต่างกันบ้าง ซึ่งเป็นเพราะระบบเศรษฐกิจมีความสัมพันธ์
 กับปัจจัยอื่น ๆ อย่างไรก็ตาม ระบบเศรษฐกิจไทยสมัยอยุธยา สมัยธนบุรี และรัตนโกสินทร์ มีทั้งรุ่งเรือง
 และซบเซา สมัยใดรุ่งเรือง ชนชั้นนำก็มีโอกาสทำการค้าเพิ่มรายได้แก่คนมากขึ้น เมื่อกล่าวถึง
 การค้าโดยทั่วไปแล้วย่อมมีอัตราการเสี่ยงต่อการขาดทุน แต่การค้าสมัยรัชกาลที่ 1 ซึ่งเป็นระบบ
 การค้าแบบบรรณาการ ความเสี่ยงต่อการขาดทุนจึงไม่มี ประกอบกับภาวะการค้าสมัยรัชกาลที่ 1
 เริ่มดีขึ้นมากแล้ว และสินค้าที่ได้มาก็แทบไม่ได้ลงทุนเลย ดังนั้นการค้าแบบนี้จึงสามารถสร้างผลกำไร
 แก่ผู้ค้าได้อย่างงดงามมาก

ด้วยระบบเศรษฐกิจดังกล่าว ผู้นำโดยเฉพาะรัชกาลที่ 1 พระองค์ต้องสร้างความ
 มั่งคั่งแก่พระองค์ด้วยระบบการค้าแบบนี้แน่นอน และก็เป็นที่น่าพอใจว่า พระองค์จะทรงทำการค้าด้วย
 พระองค์เองไม่ได้ เพราะต้องมีพระราชกรณียกิจอื่น ๆ ที่จะต้องทรงประกอบอีกมากมาย หนทาง
 เดียวที่จะทรงสร้างทรัพยากรทางอำนาจด้านนี้ได้ คือ ทรงมอบให้พระบรมวงศานุวงศ์ และขุนนาง
 ที่เป็นท้าววังพระทัยไปประกอบการค้าในพระนามของพระองค์ ซึ่งรายได้จากการค้าส่วนหนึ่งก็ส่ง
 ถวายพระองค์ และพร้อมกันนี้ก็เป็นการใช้สิ่งตอบแทนความดีความชอบแก่เจ้านายและขุนนางที่เป็น
 พรรคพวกของพระองค์ และยังเป็นการแบ่งเบาราชการกิจทางด้านการเงินที่พระองค์มีต้องแสวงหา
 อำนาจทางอื่น เพื่อเป็นการตอบแทนเหล่าเจ้านายและขุนนางเหล่านี้อีกด้วย

5. สำหรับทรัพยากรทางอำนาจด้านประเพณีวัฒนธรรมจะพบว่า รัชกาลที่ 1 ทรงนำมา
 ใช้เช่นเดียวกับที่บรมกษัตริย์ใช้มาแล้วในอดีตเช่น พระราชพิธีบรมราชาภิเษก หรือพระราชพิธีดื่มน้ำ
 พระพิพัฒน์สัตยา เป็นต้น ส่วนทางด้านศาสนานั้น จะเห็นว่าศาสนาเคยถูกใช้เป็นทรัพยากรทาง
 การเมืองมาตั้งแต่สุโขทัย เช่น กรณีพญาลีไท้ที่ทรงดำรงพระองค์เป็นพระมหาธรรมราชา หรือใน
 สมัยอยุธยา เราพบว่าพระมหากษัตริย์หลายพระองค์ก็ทรงแสดงตนเป็นธรรมราชาและจักรพรรดิราชา

ตลอดจนพระมหากษัตริย์ที่ทรงมีอำนาจแบบเทพเจ้าตามแนวคิดของศาสนาพราหมณ์ เป็นต้น สำหรับพระเจ้ากรุงธนบุรีจะพบว่า ทรงใช้กระบวนการทางพุทธศาสนาเช่นกัน แต่ไม่บรรลุผล ส่วนรัชกาลที่ 1 พระองค์ทรงใช้ศาสนาเป็นทรัพยากรทางการเมืองโดยเฉพาะพุทธศาสนาอย่างเป็นทางการอย่างที่ไม่เคยมีมาก่อนเลย คือ เริ่มตั้งแต่การประกาศพระราชปณิธานอันเปรียบเสมือนแรงจูงใจซึ่งทำให้พระองค์ทรงเป็นกษัตริย์แบบธรรมราชาตามแนวคิดทางพุทธศาสนา พระราชปณิธานที่ทรงแสดงออกเมื่อแรกขึ้นครองราชย์ โดยปรากฏออกมาในรูปพระราชกำหนด ซึ่งเท่ากับเป็นการประกาศสัญญาประชาคมไว้ว่า จะทรงเป็นธรรมราชา หลังจากนั้นแล้วก็ทรงดำเนินการต่าง ๆ อันเป็นพระราชภารกิจที่เกี่ยวข้องกับ ความเป็นธรรมราชาคือ ทรงอุปถัมภ์ศาสนา โดยการบำรุงเลี้ยงคุณพระสงฆ์ ชำระพระไตรปิฎก ส่งเสริมการศึกษาพระธรรมวินัยของสงฆ์ ออกพระราชกำหนดควบคุมความประพฤติของสงฆ์ให้ศิลาบริสุทธิ์ ทรงให้มีวรรณกรรมทางพุทธศาสนา เพื่อชี้ถึงความเป็นธรรมราชาของพระองค์ พระราชภารกิจเหล่านี้ทรงเริ่มทำตั้งแต่แรกครองราชย์ ถึงวาระสุดท้ายในรัชกาลของพระองค์ ดังเห็นได้จากปฏิสัปดาห์ก่อนสิ้นพระชนม์ ซึ่งขณะนั้นทรงประชวรอยู่ ก็ยังทรงมีพระราชกรณียกิจทำนุบำรุงพระพุทธรูป อันเป็นพระราชกรณียกิจที่มีความหมายว่าพระองค์ทรงอุทิศเพื่อการศาสนาอย่างสูงสุด แม้ว่าทรงประชวรก็มีทรงหยุด คือ เมื่อ พ.ศ. 2351 ได้มีการนำพระพุทธรูปชื่อพระศรีศากยมุนีจากสุโขทัยมาไว้ที่กรุงเทพฯ รัชกาลที่ 1 โปรดฯ ให้มีพระราชพิธีชักพระเข้าพระนคร ซึ่งในพระราชพิธีนี้ พระองค์ได้เสด็จร่วมขบวนแห่ และทรงยกพระด้วยพระองค์เองอันเป็นการกระทำที่หวังจะเพิ่มพระบารมีของพระองค์ด้วยการทำนุบำรุงพระพุทธรูปศาสนาดังกรมหลวงนรินทรเทวี ทรงกล่าวไว้ว่า

"ประชวรอยู่แล้ว แต่ทรงพระอุตสาหะ เพิ่มบารมีหวังที่จะหวังโพธิญาณโปรดสัตว์ ทำนุบำรุงพระศาสนา เสด็จพระราชดำเนินตามกระบวนแห่พระหากทรงฉลองพระบาทไม่ จนถึงพลับพลา เสด็จขึ้นเขนลาด"¹

และตอนยกพระศรีศากยมุนีขึ้นแท่น พระองค์ทรง "ยกพระขึ้นที่ เสด็จกลับออกพระโอรุ่ เป็นที่สุดเพียงได้ยกพระขึ้นที่ สิ้นธุระเท่านั้นแล้ว"² บทบาทการอุปถัมภ์ยกพระพุทธรูปศาสนาดังด้วยการทุ่มเท

¹ พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, "พระราชวิจารณ์ ในพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว" ในจดหมายเหตุความทรงจำของกรมหลวงนรินทรเทวี (กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์ครุสภา, 2516), หน้า 329.

² เรื่องเดียวกัน, หน้า 330.

กำลังพระวรกายเช่นนี้ เป็นการเน้นย้ำว่า พระองค์ทรงแนบแน่นกับพระพุทธศาสนา ตั้งแต่ต้นจนถึงปลาย ยากที่จะหาภักษัตริย์พระองค์ใดทรงทำได้ แม้แต่สมเด็จพระราชอนุชาธิราช ซึ่งก็ทรงใช้บทบาททางนี้เป็นฐานอำนาจแข่งขันกับ รัชกาลที่ 1 ก็ทรงทำได้น้อยกว่า ฉะนั้นสัญญาประชาคมที่พระองค์ทรงให้ไว้แก่คนทั่วไปจึงปรากฏชัด ความเป็นธรรมราชานี้จึงกลายเป็นทรัพย์สินทางอำนาจที่สร้างความชอบธรรมทางการเมืองของพระองค์ จนทำให้ความเป็นเชื้อพระวงศ์หรือเจ้านาย อันเป็นคุณสมบัติที่สำคัญสำหรับการขึ้นครองราชย์ ลดความสำคัญลงไป คุณสมบัติความเป็นธรรมราชาเป็นคุณสมบัติที่สำคัญแทน

อย่างไรก็ตามแม้ว่า รัชกาลที่ 1 จะทรงใช้คุณสมบัติความเป็นธรรมราชาสร้างความมั่นคงให้แก่สถาบันกษัตริย์แล้วก็ตาม ก็ยังไม่เพียงพอ พระองค์ยังทรงใช้ประเพณีวัฒนธรรมอื่น ๆ เพื่อเสริมสร้างความศักดิ์สิทธิ์แห่งสถาบันกษัตริย์ เช่นพระราชพิธีต่าง ๆ การใช้สัญลักษณ์เพื่อเน้นย้ำความศักดิ์สิทธิ์ของสถาบันกษัตริย์ด้วยการสร้างวรรณกรรม เช่น รามเกียรติ์ และออกพระราชกำหนดบังคับไม่ให้ประชาชนแต่งกายเลียนแบบเครื่องฉลองพระองค์ เป็นต้น

6. ความสัมพันธ์กับประเทศราชเป็นทรัพย์สินทางอำนาจ ทั้งในแง่ของยุทธศาสตร์กำลังคนและเศรษฐกิจ กล่าวคือ หัวเมืองทางเหนือ เช่น เชียงใหม่ หรือทางใต้ เช่น นครศรีธรรมราช หรือภูเก็ต ต่างก็เป็นเมืองกันชนกับพม่า หากว่าพม่ายกทัพมาตีไทยจะผ่านมาทางเมืองเหล่านี้ ซึ่งมีความเข้มแข็งพอที่จะทำการต่อต้านการรุกราน โดยสกัดกั้นการโจมตีจากพม่าไว้ก่อนได้ ทางด้านเศรษฐกิจนั้นเราจะเห็นว่า หัวเมืองเช่นทาง ภาคใต้จะมีทรัพย์สินอันเป็นสินค้าเพื่อนำไปค้าขายหากำไร ทำรายได้แก่ราชธานีอยู่ไม่น้อยส่วนทางด้านกำลังคน จะเห็นได้ว่าการที่ทางราชธานีสามารถควบคุมหัวเมืองประเทศราชได้นั้นว่าสามารถควบคุมกำลังคนได้คือ อาจสั่งให้มาช่วยทำสงครามหรือเกณฑ์แรงงานอย่างอื่นได้ การได้ครอบครองประเทศราชมาก จึงสะท้อนภาพว่า คือการมีอำนาจมาก

จากประโยชน์ที่ราชธานีได้จากประเทศราชดังกล่าว ทางราชธานี ตั้งแต่สมัยอยุธยาธนบุรี และกรุงเทพฯ จึงแสวงหาประเทศราช แม้ว่าในสมัยธนบุรี จะทำได้ไม่มากเท่ากับอยุธยา เพราะข้อจำกัดในด้านกำลังอำนาจของพระเจ้ากรุงธนบุรีที่ยังจะต้องสู้รบกับพม่าอยู่ตลอดสมัยของพระองค์ แต่สมัยกรุงเทพฯ การขยายราชธานีได้ไปครอบคุมหัวเมือง ซึ่งเคยเป็นประเทศราชของไทยครั้งกรุงศรีอยุธยา การที่รัชกาลที่ 1 ทรงทำได้เช่นนั้นเพราะได้ทำมาตั้งแต่สมัยเป็นขุนนางผู้ใหญ่ (เจ้าพระยาจักรี) สมัยกรุงธนบุรีมาแล้ว และทรงทำตลอดรัชกาลของพระองค์ ด้วยวิธีการ

ที่เหมาะสมคือ ครั้นเมื่อเป็นเจ้าพระยาจักรีอยู่ทรงได้มีสายสัมพันธ์ทางเครือญาติกับเจ้าเมืองสำคัญ เช่น นครศรีธรรมราช อันเป็นหัวเมืองที่ควบคุมดูแลหัวเมืองมลายู, รับเอาธิดาของเจ้าหัวเมืองลาวมาเป็นภริยา ดังกล่าวข้างต้นมาแล้ว ครั้นตั้งกรุงเทพฯ เป็นราชธานีและทรงเป็นพระมหากษัตริย์แล้วก็ได้แผ่พระราชอำนาจหัวเมืองทั้งโดยการยกกองทัพไปปราบ เช่น ปราบหัวเมืองมลายู และการเกลี้ยกล่อมให้มาสวามิภักดิ์ เช่น หัวเมืองเหนือ (ล้านนา) และลาว เป็นต้น เมื่อเมืองเหล่านั้นยอมเป็นเมืองประเทศราชของกรุงเทพฯ แล้ว รัชกาลที่ 1 ทรงใช้อำนาจการปกครองทั้งแบบให้ความอิสระ ถ่วงดุลย์อำนาจกันเอง และแบ่งแยกแล้วปกครองดังกล่าวมาแล้วข้างต้น

เพื่อการครอบครองผลประโยชน์ ในแง่ของการเป็นทรัพยากรทางอำนาจที่อยู่ห่างไกลนี้ ทางราชธานีใช้วิธีการแสวงหาอำนาจและรักษาอำนาจเหนือดินแดนประเทศราชนั้นแตกต่างกันออกไปตามสภาพการณ์ของแต่ละประเทศราช กล่าวคือ ประเทศราชทางเหนือหรือล้านนาไทย ทางกรุงเทพฯ ให้ความช่วยเหลือด้านการทหาร เพื่อให้ควบคุมครองในระยะแรก ๆ จนเมืองเหล่านั้นมีความเข้มแข็งขึ้นแล้วจึงปล่อยให้คุ้มครองตนเอง ในด้านการบังคับบัญชาได้ใช้วิธีการให้ปกครองตนเอง และคานอำนาจกันระหว่างหัวเมืองประกอบกับมีการสอดส่องดูแลจากราชธานีความเปลี่ยนแปลงในการควบคุมหัวเมืองล้านนาไทยนี้ เราจะเห็นว่าในช่วงแรกทางกรุงเทพฯ ยังคงปล่อยให้ปกครองตนเองค่อนข้างอิสระ และให้ความช่วยเหลือด้านการทหาร มาในระยะหลัง ๆ อันเวลาที่ทางกรุงเทพฯ มั่นคงขึ้นแล้ว ทางกรุงเทพฯ ได้เริ่มรวมอำนาจมากขึ้นดังเห็นได้จากการใช้อำนาจแต่งตั้งเจ้าเมืองและขุนนางหัวเมืองตำแหน่งสำคัญ ๆ ในหัวเมืองลาว ซึ่งในหัวเมืองที่ให้ประโยชน์ทั้งในด้านกำลังคน แหล่งสินค้า การสร้างเกียรติคุณให้แก่ราชธานีนั้น ทางกรุงเทพฯ ใช้วิธีการควบคุมโดยแต่งตั้งคนที่ไว้ใจไปเป็นเจ้าเมือง และคานอำนาจระหว่างหัวเมือง และหัวเมืองทางใต้กับมลายู อันเป็นแหล่งสินค้าที่สำคัญ เป็นจุดยุทธศาสตร์เป็นฐานกำลังคนนั้น ในระยะแรก ๆ ทางกรุงเทพฯ ใช้เมืองนครศรีธรรมราชเป็นตัวหน้าทำหน้าที่ควบคุมหัวเมืองอื่น ๆ ทางภาคใต้และมลายู แต่การทำหน้าที่ของนครศรีธรรมราชมิได้เป็นไปอย่างเรียบร้อย ทางกรุงเทพฯ จึงแบ่งหัวเมืองมลายูบางเมืองให้สงขลาช่วยดูแล แต่ปัญหาการควบคุมหัวเมืองมลายูก็ยังไม่หมดไปทางกรุงเทพฯ จึงหาวิธีการปกครองหัวเมืองมลายูใหม่โดยการแยกหัวเมืองมลายูให้เป็นประเทศราชขึ้นตรงต่อกรุงเทพฯ เพิ่มขึ้นอีกและแบ่งแยกออกเป็นหัวเมืองย่อย ๆ แล้วให้หัวเมืองสงขลาและนครศรีธรรมราชเป็นผู้ดูแลบังคับบัญชาแทน เราจะเห็นได้ว่าการควบคุมหัวเมืองมลายูมีการเปลี่ยนแปลงจากเดิมเคยมอบอำนาจให้นครศรีธรรมราชเป็นผู้ดูแลแทน มาเป็นการแบ่งแยกหัวเมืองออกเป็นเมืองย่อย ๆ และขึ้นตรงกับกรุงเทพฯ นั้น เพราะทางกรุงเทพฯ ต้องการที่จะควบคุมดินแดนเหล่านั้นให้ใกล้ชิดมากขึ้น

จะเห็นได้ว่า ความเป็นเจ้าพระยาจักรี ความเป็นพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก ความเป็นผู้มีอำนาจ ซึ่งอำนาจนี้มีได้เพราะการมี และการสร้างทรัพยากรทางอำนาจอันได้แก่ ความเป็นผู้มีชาติตระกูลสูง (ชาติกำเนิด) ซึ่งรัชกาลที่ 1 ทรงเป็นบุตรขุนนางชั้นผู้ใหญ่สมัยอยุธยาและเมื่อทรงเป็นกษัตริย์แล้วพระองค์ทรงสร้างความเป็นสถาบันแก่สถาบันพระมหากษัตริย์อันเป็นการสร้างชาติกำเนิดให้สูงส่งแก่พระราชโอรสของพระองค์ ซึ่งจะเป็นผู้ที่มีอำนาจโดยอาศัยความเป็นเชื้อพระวงศ์สืบราชสมบัติต่อจากพระองค์ ความเป็นผู้มีความรู้ ความสามารถ บุคลิกภาพ และตำแหน่งทางสังคมสูง ซึ่งได้แก่การได้เป็นขุนนางชั้นสูงคือเป็นเจ้าพระยาจักรี ที่มีบุคลิกภาพโอบอ้อมอารี ลูกน้องรักใคร่ มีความสามารถในการบริหารราชการแผ่นดิน และการรบ อันเป็นปัจจัยที่ทำให้มีความก้าวหน้าในหน้าที่ราชการอย่างสูง มีความสามารถในการอันที่จะสร้างสมัครพรรคพวกทั้งจากเครือญาติ (โดยสายโลหิตและการแต่งงาน) และขุนนาง ซึ่งสร้างตั้งแต่เป็นขุนนางสมัยธนบุรี จนตลอดสมัยครั้งทรงเป็น รัชกาลที่ 1 ความเป็นผู้ควบคุมกำลังไพร่ โดยมีวิธีการควบคุมไพร่อย่างมีประสิทธิภาพ ความเป็นผู้มีความมั่งคั่งทางเศรษฐกิจ ซึ่งเริ่มแสวงหารายได้ตั้งแต่ครั้งเป็นขุนนางสมัยธนบุรี โดยอาศัยเครือญาติและขุนนางเป็นผู้ช่วยหารายได้ (ความมั่งคั่ง) และเมื่อเป็นกษัตริย์แล้วก็ยังคงหารายได้ ทั้งโดยทรงทำการค้าด้วยพระองค์เองร่วมมือกับพระบรมวงศานุวงศ์ และขุนนาง ทำการค้าโดยเฉพาะกับจีน ซึ่งทำกำไรอย่างมหาศาล การใช้ศาสนาพุทธโดยเฉพาะในส่วนที่ว่าด้วยความเป็นธรรมราชาเป็นคุณสมบัติ ในอันที่จะเป็นกษัตริย์ที่สมบูรณ์ตามอุดมการณ์ทางการเมืองตามคติของพระพุทธศาสนาได้อย่างเหมาะสม จนสามารถนำมาแทนความเป็นเชื้อพระวงศ์ ซึ่งพระองค์ไม่มีเลยได้ และการเน้นอุดมการณ์ธรรมราชามากนี้ จึงทำให้ความเป็นธรรมราชานี้เป็นทรัพยากรทางอำนาจที่มีลำดับความสำคัญสูง และทรัพยากรซึ่งทำให้รัชกาลที่ 1 ทรงมีอำนาจ ประการสุดท้ายคือ การได้ครอบครองดินแดนประเทศราชซึ่งให้ประโยชน์ในแง่ของการเป็นทรัพยากรทางอำนาจคือ เป็นจุดป้องกันการรุกรานของศัตรู เป็นแหล่งสินค้าเพื่อนำไปขาย เป็นแหล่งเก็บภาษีรายได้ เป็นแหล่งกำลังคน และเป็นการประกาศเกียรติคุณของพระมหากษัตริย์อีกด้วย

ข้อสังเกตเกี่ยวกับการเปลี่ยนแปลงทรัพยากรทางอำนาจ

จากที่กล่าวมาจะเห็นได้ว่า รัชกาลที่ 1 ทรงมีอำนาจขึ้นมาได้นั้น เพราะพระองค์ทรงมีทรัพยากรทางอำนาจด้านต่าง ๆ ดังกล่าวมาแล้วเป็นฐานของอำนาจ ซึ่งทรัพยากรทางอำนาจเหล่านี้ บางประเภทก็มีคุณลักษณะเช่นเดิมหรือคงมีมาแล้วในอดีต แต่บางประเภทก็มีการเปลี่ยนแปลงดังจะขอกกล่าวถึงทรัพยากรทางอำนาจที่มีการเปลี่ยนแปลงดังนี้

ก) พุทธศาสนา เป็นทรัพยากรทางอำนาจที่มีความสำคัญมาก เพราะรัชกาลที่ 1 ทรงเน้นความเป็นธรรมราชาของพระองค์อย่างชัดเจนตั้งแต่ต้นรัชกาล โดยทรงพยายามแสดงให้เห็นว่าพระองค์เป็นพระมหากษัตริย์ที่ครองราชย์ด้วยความเป็นธรรมราชาตามคติของพุทธศาสนา ซึ่งคตินี้เป็นคติที่ยอมรับกันอย่างกว้างขวางในบรรดาพุทธศาสนิกชน ฉะนั้นการที่รัชกาลที่ 1 ทรงนำคตินี้มาเน้นว่าพระองค์คือพระมหากษัตริย์ผู้มีความสมบูรณ์ดังกล่าวกว่า จึงทำให้ทรงให้ความสำคัญต่อคุณสมบัตินี้ของความเป็นธรรมราชาได้ผลยิ่งขึ้นในแง่ของการยอมรับจากเจ้านาย ขุนนาง พระ และราษฎรทั่วไป อันที่จริงแล้ว อดมการณ์ธรรมราชาได้เคยนำมาใช้ในอดีตแล้วเช่นกัน แต่มิได้เน้นความสำคัญมากเช่นรัชกาลที่ 1 ดังเห็นได้จากที่กล่าวไว้แล้วว่า พระองค์ทรงประกอบพระราชกรณียกิจที่เป็นธรรมราชาตลอดรัชกาล การใช้พุทธศาสนาเป็นทรัพยากรทางอำนาจของรัชกาลที่ 1 นี้ หากนำไปเปรียบเทียบกับอดีตแล้ว จะเห็นว่ารัชกาลที่ 1 ทรงใช้พุทธศาสนาเป็นทรัพยากรเช่นเดียวกัน แต่มีเนื้อหาบางประการแตกต่างไปจากอดีตคือ ทรงใช้หลักการธรรมราชาทั้งในแง่ความคิด หรือ อดมการณ์อันเป็นนามธรรม และการปฏิบัติอันเป็นรูปธรรมดังกล่าวข้างต้นมาแล้ว

ข) ความเป็นเชื้อพระวงศ์ ในสมัยอยุธยา ธนบุรียังมีความสำคัญอยู่มาก ดังเห็นได้จากการที่พระเจ้ากรุงธนบุรีทรงพยายามเชื่อมโยงฐานะของพระองค์เข้ากับเชื้อพระวงศ์ในราชวงศ์อยุธยา เช่นเดียวกับที่เคยกระทำมาแล้วในสมัยกรุงศรีอยุธยา สำหรับรัชกาลที่ 1 ซึ่งทรงเป็นกษัตริย์ที่ไม่ใช่เชื้อพระวงศ์เช่นเดียวกับพระเจ้ากรุงธนบุรี แต่หาได้เน้นความเป็นเชื้อพระวงศ์เหมือนกับพระเจ้ากรุงธนบุรีไม่ หากแต่หันไปสร้างความเป็นสถาบันให้แก่สถาบันกษัตริย์แทน โดยใช้ธรรมราชาตามคติของพุทธศาสนาเป็นทรัพยากรทางการเมือง เสริมเข้ามาตั้งแต่แรกที่ทรงครองราชย์ และเมื่อสังคมยอมรับว่ารัชกาลที่ 1 ทรงเป็นธรรมราชาแล้ว ต่อมาเมื่อพระราชอำนาจของพระองค์มีความมั่นคงขึ้น พระองค์จึงทรงสร้างความเป็นสถาบันกษัตริย์ให้มีความมั่นคงเข้มแข็งให้มากยิ่งขึ้น ดังที่เคยมีมาตั้งแต่สมัยกรุงศรีอยุธยา โดยทรงใช้ความศักดิ์สิทธิ์ ความน่าเกรงขามดังกล่าวแล้ว เป็นปัจจัยเสริมสร้างความเข้มแข็งหรือมีอำนาจของสถาบันกษัตริย์ ฉะนั้นเราจะเห็นได้ว่า ความเป็นเชื้อพระวงศ์อันเป็นคุณสมบัตินี้เฉพาะตัวบุคคลนั้น สามารถลดความสำคัญหรือจำเป็นลงได้ในเหตุการณ์

บางเหตุการณ์ เช่น กรณีการขึ้นครองราชย์ของรัชกาลที่ 1 และมีความสำคัญมากขึ้นเมื่อความเป็นสถาบันกษัตริย์มีความเข้มแข็งเช่นในปลายรัชกาลที่ 1 ซึ่งเห็นได้จากพระราชโอรสของพระองค์ ทรงใช้คุณสมบัติสืบราชย์ต่อไปได้

ค) ความเป็นขุนนาง ซึ่งในกรณีพระเจ้ากรุงธนบุรีจะมีขุนนางแบบพวกพ้องหรือลูกน้องคนสนิท และขุนนางอีกกลุ่มหนึ่ง คือ กลุ่มเจ้าพระยาจักรี ก็เป็นกลุ่มขุนนางที่เกิดจากการใช้ความสามารถส่วนตัวดึงเอาขุนนางมาเป็นพรรคพวกของตน ขุนนางในสมัยนี้มีได้มีความเป็นสถาบันดังที่เคยเป็นมาในสมัยอยุธยา แต่เป็นระบบที่ตั้งอยู่บนความสามารถของหัวหน้ากลุ่ม หัวหน้ากลุ่มเช่น เจ้าพระยาจักรีใช้กลุ่มขุนนางซึ่งมีเชื้อสายขุนนางเก่าจากสมัยอยุธยาเป็นฐานอำนาจก้าวขึ้นไปสู่การเป็นกษัตริย์ เมื่อรัชกาลที่ 1 ทรงครองราชย์แล้ว พระองค์ทรงใช้คนกลุ่มเดิมทำหน้าที่ตามโครงสร้างการปกครองซึ่งเป็นไปตามแบบอยุธยา การเปิดโอกาสให้ขุนนางทำหน้าที่ดังกล่าวนี้ทำให้ระบบขุนนางได้พัฒนาขึ้นเป็นสถาบัน ด้วยความที่ระบบขุนนางเป็นสถาบันนั่นเอง จึงทำให้ขุนนางที่อยู่ในตำแหน่งสูง ๆ มีอิทธิพลมาก จะเห็นได้อย่างเด่นชัดจากการที่ขุนนางเข้าไปมีอิทธิพลในการกำหนดว่า บุคคลใดควรจะเป็นพระมหากษัตริย์พระองค์ต่อไป ผู้ที่มีบทบาทอันสำคัญภายใต้ระบบขุนนางที่เข้มแข็งนี้ ได้แก่ ขุนนางผู้มีตำแหน่งทางราชการ เช่น เจ้าพระยาพระคลัง สมุหกลาโหมและสมุหนายก ยิ่งขุนนางคนใดมีความใกล้ชิดและเป็นที่ไว้วางพระทัยของพระมหากษัตริย์มาก โอกาสในอันที่จะมีบทบาทสำคัญในระบบราชการย่อมมีอยู่สูง เช่น ขุนนางตระกูลขุนนาค ซึ่ง มีบทบาทสำคัญ เริ่มจากเจ้าพระยามหาเสนา (ขุนนาค) ในสมัยรัชกาลที่ 1 เป็นต้นมา จนถึงสมัยรัชกาลที่ 5

กล่าวโดยสรุป ระบบขุนนางในสมัยรัตนโกสินทร์มีพัฒนาการจากการรวมกลุ่มกันของขุนนางเก่า และผู้มีเชื้อสายขุนนางเก่าจากอยุธยา ซึ่งมิรัชกาลที่ 1 เป็นศูนย์กลาง ระบบขุนนางเช่นนี้ ผู้มีอำนาจมากที่สุด ได้แก่ ขุนนางซึ่งเป็นบุคคลที่เป็นที่ไว้วางพระทัยจากพระมหากษัตริย์ ซึ่งความไว้วางใจนี้เกิดจากความสัมพันธ์ในด้านต่าง ๆ ดังกล่าวแล้ว

⁴ นิธิ เอียวศรีวงศ์, การเมืองไทยสมัยพระเจ้ากรุงธนบุรี (กรุงเทพมหานคร : สำนักพิมพ์ศิลปวัฒนธรรม, 2529), หน้า 124-142.

ง) การเปลี่ยนแปลงทรนัษการทางอำนาจของรัชกาลที่ 1 ที่สำคัญอีกประการหนึ่ง คือ การเปลี่ยนแปลงของกรมพระราชวังบวรฯ จากเดิมทรงเคยเป็นผู้สนับสนุนพระราชอำนาจของรัชกาลที่ 1 มาเป็นการแข่งขันทางอำนาจกัน โดยเริ่มปรากฏอย่างชัดเจนภายหลังจากที่รัชกาลที่ 1 ทรงขึ้นครองราชย์แล้ว 5 ปี คือ กรมพระราชวังบวรฯ ทรงเริ่มสะสมกำลังไพร่ของพระองค์ และขึ้นทอนกำลังคนของรัชกาลที่ 1 โดยพยายามชักชวนไพร่วังหลวงมาเป็นไพร่วังหน้า เหตุการณ์นี้ รัชกาลที่ 1 ทรงทราบและทรงแก้ไขโดยออกพระราชกำหนดเมื่อ พ.ศ. 2330 ห้ามมิให้คนของวังหน้า ชักชวนคนวังหลวงไปเป็นของตนว่า

"กฎให้ไว้แก่พระสุรัสวดีซ้ายขวา ในนอกให้กฎหมายบอกแก่ข้าราชการ

ผู้ใหญ่ ผู้น้อย ฝ่ายทหารพลเรือน พระราชวังหลวงทุกหมู่ทุกกรม

ด้วยมีพระบันทูลโปรดเกล้าสั่งว่า ทุกวันนี้เจ้าโขนพะราชวังบวรสถาน มงคลเอาข้อรับสั่งในกรมพระราชวังบวรฯ มาขอผู้คนบ่าวไพร่แลมาสั่งด้วย เนื้อความสิ่งใดต่อข้าราชการวังหลวงนั้นล่วงเกินหาอย่างไม ่ผิดมิชอบหนักหนา

แต่นี้สืบไปเมื่อหน้า อย่าให้เข้าทูลละอองฯ ผู้ใหญ่ผู้น้อย พระราชวังหลวง เชื้อถ้อยฟังคำเป็นอันขาดทีเดียว"⁵

การแข่งขันนี้ ต่างก็ตั้งอยู่บนฐานแห่งความเป็น เชื้อพระวงศ์ที่มีศักยภาพแห่งอำนาจทั้งคู่ คือรัชกาลที่ 1 ทรงเป็นพระมหากษัตริย์ ส่วนกรมพระราชวังบวรมีฐานะเป็นพระมหาอุปราชโดย ทาการ คือ ผู้มีอำนาจรองจากพระมหากษัตริย์แต่ความเป็นจริงคือ ผู้ที่มีกองกำลังที่สนับสนุน เข้มแข็งหรือมีพลังอำนาจมากที่สุดที่อาจจะเป็นผู้ที่ขึ้นมาเป็นกษัตริย์ได้ เช่นกรณีที่เคยเกิดขึ้นสมัย ธนบุรีดังกล่าวมาแล้วว่า อำนาจกองทัตกอยู่กับขุนนาง 2 คน คือ เจ้าพระยาจักรี และ เจ้าพระยาสุรสีห์ นั้น อำนาจตกเป็นของเจ้าพระยาจักรี ฉะนั้นการที่วังหน้ามีกำลังที่เข้มแข็ง (ดังเห็นจากการรบ) ประกอบกับวังหน้าพระองค์นั้นทรงมีความทะเยอทะยานอยู่แล้ว⁶ การแย่งชิง ราชบัลลังก์อาจเกิดขึ้นได้

⁵ พระราชกำหนดใหม่ ข้อ 5 ประมวลกฎหมายรัชกาลที่ 1 เล่ม 3 (กรุงเทพมหานคร: เรือนแก้วการพิมพ์, 2529), หน้า 448.

⁶ Hong Lysa, Thailand in the Nineteenth Century Evolution of the Economy and Society Institute of Southeast Asian Studies, Singapore 1984, p. 22.

การแข่งขันอำนาจระหว่างวังหน้าและวังหลวงยังปรากฏต่อมาอีก เช่น ใน พ.ศ. 2339 กรณี การแข่งเรือ ระหว่างทั้งสองวังทางวังหน้าพยายามแสดงความเด่นกว่าด้วยการชนะ จึงพยายามเอาฝีพายที่กำลังแข็งแรงกว่า เข้าแข่งขันแทนฝีพายที่ทำการเปรียบเทียบแล้ว ทางวังหลวงทราบเข้าจึงไม่ยอมก็เลยงดการแข่งขันไป ต่อกรณีนี้ กรมพระราชวังบวรฯ ไม่พอพระทัยถึงกับไม่ยอมเสด็จเฝ้าราชการ⁷ การที่กรมพระราชวังบวรฯ โปรดให้มีการเปลี่ยนเอาฝีพายที่แข็งแรงลงแข่งขันนั้นเห็นได้ชัดว่า พระองค์ต้องการเอาชนะวังหลวง ความหมายของการชนะคือ ความพยายามที่จะสร้างการยอมรับให้เกิดขึ้นทั้งจากขุนนางบรมวงศานุวงศ์ ประชาชน ตลอดจนพระสงฆ์

เหตุการณ์ที่วังหน้าไม่ยอมหรือต้องการแสดงให้เห็นว่ามีกำลังเหนือกว่ากำลังวังหลวง อีกเหตุการณ์หนึ่งคือกรณีการแสดงโขน ในปี พ.ศ. 2338 ซึ่งพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกโปรดให้มีการประชันโขนระหว่างวังหลวงกับวังหน้า โดยให้วังหลวงเป็นทัพพระราม ฝ่ายวังหน้าเป็นทัพคันทน์⁸ พอเล่นกันเข้าจริง ๆ ทัพคันทน์จากวังหน้าไม่ยอมเป็นฝ่ายพ่ายแพ้ จึงเกิดการต่อสู้กันจริง ๆ ถึงกับเอาปืนออกมายิงกัน ประชันหน้ากันที่สนามหลวง⁹ การละเล่นโขนที่เล่นกันจริง ๆ ในความหมายทางการเมือง เพื่อต้องการแสดงความมีอำนาจเหนือกว่าของฝ่ายวังหน้านี้ นำไปสู่ความตึงเครียดทางการเมืองในเวลาต่อมา

ตามปกตินั้น กรมพระราชวังบวรฯ จะเสด็จเฝ้าราชการเสมอ แต่เมื่อเกิดเหตุการณ์กรณีดังกล่าวคือ ใน พ.ศ. 2339 อันเป็นการแข่งขันทางอำนาจที่ต่างก็สะสมและร่วมสะสมกันมา ก็ไม่เสด็จเฝ้าราชการดังเคย แต่เสด็จมาเฝ้าอีกครั้งก็มาเฝ้าเพื่อกราบทูลสมเด็จพระเชษฐาธิราชว่า เงินปีที่พระราชทานนั้นไม่พอแจกเบี้ยหวัดข้าราชการวังหน้า ขอพระราชทานเพิ่มอีก เพื่อจะได้แจกจ่ายพอสมควร พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก ก็ใคร่พระราชทานตามประสงค์ หากแต่ว่าขัดข้องด้วยงบประมาณไม่เพียงพอ ทำให้สมเด็จพระอนุชาธิราชไม่พอพระทัย ไม่เฝ้าเสด็จในเวลาต่อมา¹⁰

⁷ ประยูร พิศนาคะ, สมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก หน้า 367. (กรุงเทพมหานคร: สำนักหอสมุดกลาง 09, 2516)

⁸ หอสมุดแห่งชาติ, จดหมายเหตุรัชกาลที่ 1 เล่มที่ 3 จ.ศ. 1147.

⁹ ประยูร พิศนาคะ, สมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก หน้า 368.

ขึ้นเห็นการขอพระราชทรัพย์ไปแจกจ่ายข้าราชการวังหน้าของกรมพระราชวังบวรฯ นี้ ~~.....~~ ให้เห็นว่า ข้าราชการมีจำนวนมากขึ้น จนเงินทองที่เคยราชทานให้นั้นไม่พอจะจ่าย ~~.....~~ ความหมายทางการเมืองอีกว่า กรมพระราชวังบวรฯ ได้ทวงถามเอาพระราชทรัพย์ที่ ~~.....~~ ครบศึกมีชัยชนะแล้ว ได้นำทรัพย์เงินทองเหล่านั้นมาถวายพระเจ้าอยู่หัว ซึ่ง ~~.....~~ ราชดำรินั้นเป็นสิทธิของพระองค์ เพราะพระองค์ทรงเป็นผู้หามาได้ทั้งสิ้น จึงมี ~~.....~~ ทรัพย์การนั้น แต่เมื่อมาถูกปฏิเสธ เช่นนั้นก็คงเข้าพระทัยว่า ทรัพย์ที่พระองค์ทรงมี ~~.....~~ ไม่ได้รับพระราชทานคืนมาเพื่อแจกจ่ายข้าราชการของพระองค์เลย ดังนั้น การไม่ ~~.....~~ ตามที่ทรงขอไปจึงยอมทำให้วังหน้าขัดเคืองพระทัยอย่างยิ่ง

ขึ้นเรื่องเงินที่มีไม่พอจ่ายนั้น จะเป็นความจริงดังที่พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้า ~~.....~~ หรือไม่ ก็ยังไม่เป็นที่ปรากฏชัด แต่ความหมายที่เกิดขึ้นคือ พระอนุชาธิราชไม่พอ ~~.....~~ เงินตามที่กราบทูลขอและได้ทวงสิทธิอันนี้ของพระองค์ ซึ่งมีใช้เฉพาะแต่เป็น ~~.....~~ ได้จากการระดมจากการชนะสงครามเท่านั้น หากแต่ได้ทวงสิทธิความเป็นกษัตริย์ ~~.....~~ "....พระองค์ได้กระทำศึกสงครามก็แผ่นดิน ~~.....~~ ไม่ควรจะให้สมบัติตกไปแก่ลูกหลานวังหลวงผู้ใดมีสติปัญญาให้เร่งคิด ~~.....~~ และยังมีพระราชดำริว่าลูกหลานที่ควรคิดเอาราชบัลลังก์นั้นคือ พระโอรสอันได้แก่ ~~.....~~ และพระองค์เจ้าอินทรปัด ดังที่พระราชพงศาวดารระบุไว้ว่า "มีพระราชบัณฑูร ~~.....~~ พระองค์เจ้าล้าควน พระองค์เจ้าอินทรปัด ซึ่งเป็นพระโอรสผู้ใหญ่ทั้งสอง ~~.....~~"¹¹

สมัยรัชกาลที่ 1 ไม่พระราชทานเงินปีให้แก่กรมพระราชวังบวรฯ นั้น ในอีกมิติหนึ่งคือ ~~.....~~ เพราะหากพระราชทานเงินเพิ่มเท่ากับเป็นการช่วยให้ ~~.....~~ มีทรัพยากรทางอำนาจเพิ่มอันเป็นเหตุให้มีอำนาจสูงขึ้นมาจนเมื่อจกัตกหนัก ~~.....~~ เงินปีพระราชทานเงินจึงเป็นการทอนกำลังลงโดยปริยาย

¹¹ จานพระยาทิพากรวงศ์, พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ 1, ~~.....~~

¹² ผ่องเดียวกัน, หน้า 270.

อย่างไรก็ตามความขัดแย้งระหว่างวังหลวงกับวังหน้าก็ยังไม่หมดสิ้นไป ทั้งสองฝ่ายยังคงระแวงกันอยู่มาก ดังเช่นเหตุการณ์เมื่อครั้งพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก เสด็จเฝ้าอาการประชวรของพระราชอนุชา ในปี พ.ศ. 2346 ขุนนางฝ่ายวังหลวงได้จัดให้มีทหารล้อมวงตามราชประเพณี เพื่อป้องกันอันตรายที่อาจเกิดจากข้าราชการวังหน้า และเหตุที่มีการล้อมวงกันก็เพราะข้าราชการวังหน้า ซึ่งรู้ว่าย่างทั้งสองวังขัดแย้งกัน ได้ทำการกระด้างกระเดื่องต่อสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก และในการล้อมวงนี้ได้มีขุนนางที่เป็นข้าหลวงเดิมเช่น เจ้าพระยารัตนนิพิศ พระยายมราช และพระโอรสคือ กรมหลวงอิศรสุนทร เฝ้าพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกอย่างใกล้ชิด จึงไม่มีเหตุการณ์อันตรายเกิดขึ้น¹²

ผลจากการที่กรมพระราชวังบวรฯ เคยมีพระดำรัสให้พระโอรสคิดการแผ่นดิน ในขณะที่พระองค์กำลังประชวรหนักอยู่ ประกอบกับพระโอรสและข้าราชการวังหน้าก็คึกคักในฝีมือการรบของวังหลวง ทำให้เริ่มมีการกระด้างกระเดื่องดังกล่าวมาแล้วนั้น กลายเป็นชนวนผลักดันให้คนในวังหน้าซึ่งเคยมีบทบาทด้านการรบร่วมกับกรมพระราชวังบวรฯ มาตลอด คือ พระองค์เจ้าลำดวน พระองค์เจ้าอินทรปัด ได้ร่วมคิดกับพระยากลาโหม (ทองอิน) ข้าหลวงเดิมของกรมพระราชวังบวรฯ ทำการรวบรวมชักชวนผู้คนที่ฝีมือมาฝึกซ้อมวางแผนชิงราชสมบัติกัน ซึ่งก็เกิดพลาดพลั้งและตายไปหลายรายได้ฝังศพไว้ในกำแพงไปหลายคน การเตรียมพร้อมสมกำลังครั้งนี้ได้ทำขึ้นที่วังของพระองค์เจ้าลำดวน การวางแผนเพื่อใช้กำลังยึดอำนาจรัฐ และการวางแผนในครั้งนี้ กระทำขึ้นระหว่างที่กรมพระราชวังบวรฯ ประชวรอยู่ ซึ่งนั่นก็หมายความว่า ราชสมบัติที่จะตกแก่พระราชวังบวรฯ คงเป็นไปได้ แต่คงมีผลต่อบรรดาโอรสของพระองค์ ซึ่งแผนการครั้งนี้ล่วงรู้ไปถึงรัชกาลที่ 1 แต่พระองค์ยังไม่ทำการจับกุม เพราะยังเกรงพระทัยกรมพระราชวังบวรฯ ซึ่งกำลังประชวรหนักอยู่ ปลอຍให้วังหน้าทำการระดมกำลังเรื่อยมา จนกระทั่งกรมพระราชวังบวรฯ ทิวคตแล้ว จึงโปรดให้มีการจับกุมพระองค์เจ้าลำดวน พระองค์เจ้าอินทรปัด เอามาชำระรับเป็นลัทธิ ชัดถึงพระยากลาโหมราชเสนา (ทองอิน) กับพวกทั้งสิ้น และจากคำให้การของพระยากลาโหมราชเสนาทำให้ทราบว่าลูกหลานและขุนนางวังหน้าคิดจะช่วงชิงราชบัลลังก์ในวันที่มีการถวายพระเพลิงศพกรมพระราชวังบวรฯ ฉะนั้นจึงโปรดให้ถอดยศพระองค์เจ้าอินทรปัด และพระองค์เจ้าลำดวนแล้วทำการสำเร็จโทษด้วยท่อนจันทน์ และประหารพระยากลาโหมกับพวกในเวลาต่อมา¹³

¹² ประยูร นิศนาคะ, สมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก หน้า 369.

¹³ เจ้าพระยาทิพากรวงศ์, พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ 1, หน้า 272.

จะเห็นได้ว่า การใช้กำลังเพื่อจะยึดอำนาจจากวังหลวงของวังหน้า ได้ตระเตรียมและคิดจะทำกันในขณะที่กรมพระราชวังบวรลี้พระชนม์ไปแล้ว ซึ่งยังเป็นที่น่าสงสัยว่า ทำไมจึงไม่กระทำตอนที่พระองค์ยังมีพระชนม์อยู่ ทั้ง ๆ ที่กองกำลังซึ่งเห็นได้จากการออกรบทุกครั้งมีความสามารถเหนือกว่าวังหลวงอยู่แล้วนั้น หากทำการยึดอำนาจโอกาสที่จะทำสำเร็จย่อมมีอยู่มาก ในเรื่องนี้มีประเด็นที่ควรพิจารณาว่า พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกทรงมีความชอบธรรมในอันที่จะเป็นกษัตริย์สูงหรือได้รับการยอมรับว่าควรอยู่ในตำแหน่งนี้ เพราะพระองค์ทรงกระทำการเพื่อสิทธิธรรมไม่เฉพาะเพียงแต่ตัวพระองค์เท่านั้น หากแต่สร้างความชอบธรรมให้แก่สถาบันกษัตริย์โดยใช้คติของพระพุทธศาสนา การปรับปรุงและออกกฎหมายใหม่มาค้ำจุนอำนาจกษัตริย์ การรวบรวมไพร่พลมาเป็นฐานอำนาจ ตลอดจนการสร้างการยอมรับในบรรดาเมืองประเทศราชทั้งปวงอย่างกว้างขวาง

ฉะนั้น โอกาสที่จะใช้กำลังยึดอำนาจโดยกรมพระราชวังบวรฯ อันเป็นการใช้ทรัพยากรด้านกำลังแต่เพียงอย่างเดียว โดยปราศจากการสนับสนุนจากทรัพยากรอำนาจด้านอื่น ๆ เช่น การอาศัยคุณสมบัติด้านบุญบารมีและสถานการณ์ที่เอื้ออำนวย เช่น การระส่ำระสายของสังคม จนกษัตริย์องค์ก่อนไม่สามารถแก้ปัญหาได้ จำเป็นต้องอาศัยผู้มีบุญบารมีมาแก้ไขปัญหาโดยการขึ้นมาเป็นผู้นำพาประชาชนให้พ้นวิกฤตการณ์นั้นพระองค์ยังมีไม่พร้อม ฉะนั้นการใช้กำลังแต่ประการเดียวจึงสำเร็จได้ยาก

กรมพระราชวังบวรสถานมงคลทรงตระหนักดีว่า การใช้กำลังอำนาจแต่เพียงประการเดียว เพื่อให้ได้มาซึ่งตำแหน่ง (กษัตริย์) นั้นดูเหมือนจะไม่เพียงพอ การเป็นกษัตริย์ต้องอาศัยบุญบารมีจากหลาย ๆ ด้าน ซึ่งพระองค์ยังขาดอยู่ กรมพระราชวังบวร คงทรงตระหนักในเรื่องนี้ และทรงเริ่มคิดจะสร้างทรัพยากรทางการเมืองด้านอื่น ๆ ขึ้นมาเสริมกำลังซึ่งมีอยู่แล้ว ดังเห็นได้จากการเสริมสร้างกิจกรรมด้านวรรณกรรม โดยโปรดฯ ให้แปลเรื่อง ราชธาธิราช จากภาษารามัญมาเป็นไทยใน พ.ศ. 2328 แต่การเสริมสร้างกิจกรรมนี้ไม่สำเร็จ เพราะรัชกาลที่ 1 ทรงอ้างว่าความที่แปลถวายกรมพระราชวังบวรฯ นั้น ผิดแปลกไปจากที่พระองค์ทรงฟังมาก่อน จึงทรงมีพระราชดำริตัดแปลงข้อความในเรื่องราชธาธิราชที่ยังขาดเหลือค้างเกินนั้น ให้เรียบเรียงขึ้นเสียใหม่ไว้เป็นภาษาสยาม¹⁴ การส่งเสริมกิจกรรมด้านศาสนา เช่น ทรงบูรณะวัดสลัก¹⁵ ในหนังสือ

¹⁴ เจ้าพระยาพระคลัง (หน), ราชธาธิราช, (กรุงเทพฯ: ศิลปาบรรณาการ, 2512)

¹⁵ เจ้าพระยาทิพากรวงศ์, พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ 1, หน้า 75.

"นิพนพานังนา" ซึ่งเป็นพระนิพนธ์ของพระองค์เจ้ากัมพูษัตร์ พระราชธิดาของกรมพระราชวังบวรฯ ทรงนิพนธ์เมื่อ พ.ศ. 2338 ก็ได้เสนอภาพให้เห็นว่ากรมพระราชวังบวรฯ ทรงเป็นผู้มีพระบรมเดชานุภาพ ทรงเป็นบรมจักรพรรดิ¹⁶ ทรงเป็นพระโพธิสัตว์ อันเป็นคุณสมบัติที่ไม่แตกต่างไปจากพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก ดังข้อความว่า "ปัจจารามเกรงพระทฤธิ์ ทิวลิบทิศ กระถกถอย ประสมสร้อยสรรรเพ็ญ คงจะเสด็จได้นำสัตว์ให้ล่องวัญสงสารพันบ่วงมารเป็นเทียงทัชชารมี เพื่อทิวโลกย์ขอข้ามโอสกกันดาร พระโพธิญาณยิ่งแล้ว"¹⁷ จะเห็นว่าการเสริมสร้างทรพยากรด้านบุญญาบารมี พระองค์ทรงใช้บุตรหลานอันเป็นทรพยากรด้านบุคคล ผู้ซึ่งมีความสามารถด้านนั้น เป็นกำลังช่วย แต่การเสริมสร้างทรพยากรดังกล่าวเพิ่งได้กระทำในระยะหลังแล้ว

จะเห็นได้ว่า การแข่งขันทางอำนาจระหว่างรัชกาลที่ 1 กับกรมพระราชวังบวรฯ แม้ที่ว่าฝ่ายกรมพระราชวังบวรฯ จะมีกำลังไพร่พลมาก มีความสามารถในด้านการรบสูงกว่า แต่ก็มิอาจเอาชนะรัชกาลที่ 1 ได้ เพราะทรพยากรด้านอื่น ๆ ของกรมพระราชวังบวรฯ นั้น ยิ่งด้อยกว่ารัชกาลที่ 1 มาก คือ ความมั่งคั่งทางเศรษฐกิจไม่มากพอ ยังจะต้องขอพระราชทานจากรัชกาลที่ 1 อยู่ เหตุที่ กรมพระราชวังบวรฯ ขาดทรพยากรด้านนี้ เพราะพระองค์ไม่ได้ทรงทำการค้า เนื่องจากทรงทำการรบเป็นส่วนใหญ่ นอกจากนี้บารมีด้านศาสนา ก็เพิ่มทรงกระทำในระยะหลัง ๆ ซึ่งผิดกับรัชกาลที่ 1 พระองค์ทรงใช้พุทธศาสนาเป็นทรพยากรทางอำนาจมาตั้งแต่เสวยราชย์ และทรงทำมาตลอด ทรงทำการค้าโดยทรงร่วมมือกับขุนนางและพระบรมวงศานุวงศ์แสวงหารายได้ สร้างความมั่งคั่ง ทรงมีขุนนางเป็นฐานสนับสนุนอยู่จำนวนมาก ทรงใช้กลไกของรัฐ เช่น กฎหมาย ควบคุมมิให้กรมพระราชวังบวรฯ สร้างทรพยากรทางอำนาจได้ ซึ่งหากเมื่อนำไปเปรียบเทียบกับการแข่งขันอำนาจระหว่างพระเจ้ากรุงธนบุรีกับเจ้าพระยาจักรี อันเป็นการแข่งขันระหว่างกษัตริย์กับขุนนางแล้ว เราจะเห็นว่า ฝ่ายขุนนางเป็นฝ่ายชนะ (ทั้ง ๆ ที่การแข่งขันระหว่างรัชกาลที่ 1 กับกรมพระราชวังบวรฯ เป็นการแข่งขันระหว่างเชื้อพระวงศ์ด้วยกัน) เหตุที่เจ้าพระยาจักรีเป็นฝ่ายชนะเพราะว่าเจ้าพระยาจักรีได้สั่งสมทรพยากรทางอำนาจด้านกำลังคน ความมั่งคั่งทางเศรษฐกิจ มีความสามารถด้านการบริหารและการรบมาอย่างต่อเนื่อง ซึ่งผิดกับพระเจ้ากรุงธนบุรี แม้ว่าพระองค์

¹⁶ กรมหลวงนรินทรเทวี, จดหมายเหตุความทรงจำ กรมหลวงนรินทรเทวี หน้า 517.

¹⁷ พระราชกำหนดใหม่ มาตรา 41, ประมวลกฎหมายรัชกาลที่ 1 เล่ม 3 (กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์เรือนแก้วการพิมพ์, 2529), หน้า 448.

จะเป็นกษัตริย์ แต่ก็หาได้มีพระบารมีที่สูงพอ และยังไม่ได้สร้างความเข้มแข็งแก่สถาบันกษัตริย์อีกด้วย ฉะนั้นการขาดการสั่งสมทรัพย์สินทางอำนาจอย่างรอบด้านของพระเจ้ากรุงธนบุรี จึงทำให้พระองค์สูญเสียอำนาจแก่เจ้าพระยาจักรีไปในที่สุด อย่างไรก็ตามอย่างน้อยที่สุดเราก็เห็นได้ว่ากรมพระราชวังบวรฯ ทรงใช้ลูกหลานและขุนนางของพระองค์สร้างเสริมอำนาจทางการเมืองแก่พระองค์

สำหรับการสะสมทรัพย์สินทางอำนาจและการแข่งขันการใช้ทรัพย์สินทางอำนาจ เพื่อแสดงว่า ตนเป็นฝ่ายผู้มีอำนาจมากกว่ารัชกาลที่ 1 ของกรมพระราชวังบวรฯ นั้น ลีนสกอลงเมื่อพระองค์ที่วงศ์คดีในปี พ.ศ. 2346

ปัญหาการแข่งขันอำนาจระหว่างวังหน้าและวังหลวง ในสมัยรัชกาลที่ 1 มิได้รับการแก้ไขอย่างถาวร เพราะปัญหาความขัดแย้งทางอำนาจยังเกิดขึ้นอีกเช่น กฎพระองค์เจ้าลำดวน พระองค์เจ้าอินทรปัด ในสมัยรัชกาลที่ 1 ดังกล่าวแล้ว หรือแม้แต่กฎเจ้าฟ้ากรมขุนกระษัตริราชบุษิต ในสมัยรัชกาลที่ 2 ต่อปัญหานี้เราจะพบว่าตลอดสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น ไม่ได้มีการตรากฎหมายว่าด้วยการสืบราชสมบัติเป็นที่ชัดเจนแน่นอน จนกระทั่งถึงสมัยรัชกาลที่ 5 ได้มีการตั้งตำแหน่งสมเด็จพระบรมโอรสาธิราชสยามมกุฎราชกุมาร เป็นองค์รัชทายาทผู้ที่จะได้สืบราชสมบัติตามกฎหมายมณฑลเทศาภิบาล ซึ่งสมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอเจ้าฟ้ามหาวชิรมหิดล ทรงดำรงตำแหน่งนี้เป็นพระองค์แรก¹⁸

ในแง่ของการเปลี่ยนแปลงทรัพย์สินทางอำนาจในสมัยรัชกาลที่ 1 นี้สรุปได้ว่าการเปลี่ยนแปลงที่สำคัญคือ การเปลี่ยนแปลงในด้านลำดับความสำคัญของทรัพย์สินทางอำนาจ กล่าวคือในอดีตอันได้แก่ สมัยอยุธยาและธนบุรี ความเป็นเชื้อพระวงศ์หรือเป็นเจ้านาย เป็นทรัพย์สินทางอำนาจที่มีความสำคัญสูงมาก (สูงสุด) แต่เมื่อถึงปลายสมัยธนบุรีและต้นรัชกาลที่ 1 ความเป็นขุนนาง ผู้ที่มีความสามารถทั้งในด้านการรบและการบริหารกลับกลายเป็นทรัพย์สินทางอำนาจที่สำคัญ และมาในปลายรัชกาลที่ 1 ความเป็นเชื้อพระวงศ์กลับเป็นทรัพย์สินทางอำนาจที่อยู่ในลำดับสำคัญขึ้นมาอีก และทรัพย์สินทางอำนาจที่มีลำดับความสำคัญมากขึ้นกว่าในอดีตอีกชนิดหนึ่งคือ

¹⁸ พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, ทรงวิจารณ์เรื่องพระราชพงศาวดาร กับเรื่องพระราชประเพณีการตั้งพระมหากษัตริราช กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์พระจันทร์ 2516 (พิมพ์เป็นอนุสรณ์ในงานฌาปนกิจศพ นายพลเจริญ ส่องศิริ ณ เมรุวัดธาตุทอง 11 กุมภาพันธ์ 2516), หน้า 53-54.

อุดมการณ์ทางการเมือง แบบธรรมราชา ซึ่งถูกนำมาใช้ในสมัยอยุธยาและธนบุรีบ้าง แต่มิได้ใช้มากและอย่างต่อเนื่อง เช่นสมัยรัชกาลที่ 1

การเปลี่ยนแปลงของทรัพยากรทางอำนาจของรัชกาลที่ 1 มีข้อสังเกตว่ามีการเปลี่ยนแปลงทั้งวิธีการสร้างและการควบคุมคือ ในระยะที่ทรงรับราชการเป็นขุนนางสมัยธนบุรีนั้น พระองค์ทรงมีฐานะเป็นทั้งทรัพยากรทางอำนาจและคู่แข่งทางอำนาจของพระเจ้ากรุงธนบุรีด้วย เมื่อครั้งยังทรงเป็นขุนนางอยู่ โดยหน้าที่ตามโครงสร้างของระบบการเมืองสมัยนั้น ขุนนางย่อมทำหน้าที่สนองตอบต่อการปกครองของพระมหากษัตริย์ ซึ่งมีฐานะเป็นทรัพยากรทางอำนาจของพระมหากษัตริย์ (พระเจ้ากรุงธนบุรี) ขุนนางอย่างพระเจ้าจักรีในสมัยธนบุรี เป็นผู้ที่มีความสามารถในอันที่จะสร้างสมทรัพยากรทางอำนาจในหลาย ๆ ด้านดังกล่าวข้างต้นมาแล้ว และยังมีทรัพยากรทางอำนาจมาก อำนาจย่อมมีมากตามไปด้วย เมื่อเจ้าพระยาจักรีกลายเป็นขุนนางที่มีอำนาจมาก ท่านย่อมกลายเป็นศูนย์กลางอำนาจแห่งใหม่ขึ้นมา ลักษณะของการเกิดศูนย์กลางอำนาจแห่งใหม่อันเกิดจากการสะสมทรัพยากรทางอำนาจนี้ ในอีกมิติหนึ่งคือการแข่งขันกันทางอำนาจกัน ระหว่างเจ้าพระยาจักรีกับพระเจ้ากรุงธนบุรี เพราะจะมีการถ่ายเททรัพยากรทางอำนาจ ซึ่งเคยเป็นของพระเจ้ากรุงธนบุรีไปเป็นของเจ้าพระยาจักรี เราจะเห็นได้ว่าขุนนางบางส่วนได้เข้าเป็นผู้ยึดถือความอุปถัมภ์ของเจ้าพระยาจักรี อันเป็นลักษณะของการสะสมทรัพยากรทางอำนาจของเจ้าพระยาจักรีประการหนึ่ง ครั้นเมื่อเจ้าพระยาจักรีมีศักยภาพแห่งการเป็นผู้นำมาก ก็มีสภาพกลายเป็นศูนย์กลางแห่งใหม่ อันเป็นการเพิ่มพูนอำนาจมากขึ้นกว่าหนึ่งแหล่ง ลักษณะเช่นนี้ย่อมผิดธรรมชาติของโครงสร้างทางอำนาจทางการเมืองการปกครอง ซึ่งมีพระมหากษัตริย์ทรงเป็นผู้นำสูงสุด ฉะนั้นความขัดแย้งหรือแข่งขันกันทางอำนาจระหว่างพระเจ้ากรุงธนบุรี และเจ้าพระยาจักรีจึงเกิดขึ้น จนท้ายที่สุดภาวะความจลาจลในกรุงธนบุรีอันเนื่องจากการก่อกบฏของพระยาสรศักดิ์ เป็นสถานการณ์ที่เอื้ออำนวยให้เจ้าพระยาจักรีช่วงชิงอำนาจจากพระเจ้ากรุงธนบุรีได้ ซึ่งผลจากการแข่งขันทางอำนาจนี้ ถือได้นำไปสู่การปรับโครงสร้างทางอำนาจใหม่ โดยเหลือศูนย์กลางอำนาจอยู่เพียงแห่งเดียว

เมื่อเจ้าพระยาจักรีปราบดาภิเษกเป็นสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกแล้ว การสร้างทรัพยากรทางอำนาจของพระองค์ยังคงดำเนินต่อไป ซึ่งเราจะเห็นว่ามียุทธศาสตร์แตกต่างไปจากครั้งยังทรงเป็นขุนนางอยู่ กล่าวคือ การสร้างทรัพยากรทางอำนาจในฐานะเป็นพระมหากษัตริย์ที่ทรงปราบดาภิเษกขึ้นมาั้น ต้องเผชิญกับปัญหาความชอบธรรมทางการเมืองการปกครอง ต่อปัญหานี้รัชกาลที่ 1 ทรงแก้ไขโดยใช้อุดมการณ์ธรรมราชาเป็นฐานอำนาจ จนทรงได้รับการยอมรับจากประชาชนทั่วไป ในการคงสภาพแห่งความเป็นผู้นำสูงสุดในราชอาณาจักรนี้ พระองค์จำเป็นต้อง

สร้างสมทรัพย์ากรทางอำนาจให้มากขึ้นอย่างหลายด้านและไม่หยุดยั้ง และขณะเดียวกันนั้นการสร้างทรัพย์ากรแต่ละประเภท จำเป็นที่จะต้องเลือกสร้าง เพื่อง่ายและสะดวกต่อการควบคุม เช่น การดึงขุนนางมาเป็นฐานอำนาจของพระองค์ พระองค์จะทรงเลือกเฉพาะขุนนางที่เคยสนับสนุนพระองค์, เคยอยู่ใต้การอุปถัมภ์ หรือเป็นเครือญาติทั้งโดยสายโลหิตและการแต่งงาน เป็นต้น

อย่างไรก็ตาม ทรัพย์ากรทางอำนาจบางประการอาจกลายเป็นตัวขัดขวางหรือแข่งขันอำนาจกับรัชกาลที่ 1 ขึ้นมาได้ หากพระองค์ไม่มีวิธีการจัดการกับแหล่งอำนาจ หรือทรัพย์ากรทางอำนาจนั้นอย่างเหมาะสม เช่น กรณีของกรมพระราชวังบวรฯ ซึ่งเดิมนั้น พระองค์ทรงเป็นทรัพย์ากรทางอำนาจของรัชกาลที่ 1 มาตั้งแต่ทรงเป็นขุนนางในสมัยกรุงธนบุรี เพราะกรมพระราชวังบวรฯ ทรงสนับสนุนรัชกาลที่ 1 มาตลอด ครั้นเมื่อภายหลัง ทรัพย์ากรทางอำนาจที่เป็นเชื้อพระวงศ์อย่าง กรมพระราชวังบวรฯ ก็กลายเป็นคู่แข่งทางอำนาจกับรัชกาลที่ 1 ดังนั้นตรงจุดนี้ เราจะเห็นได้ว่า การสร้างและควบคุมทรัพย์ากรทางอำนาจของรัชกาลที่ 1 จึงเปลี่ยนไปจากเดิม